

KIRČIO ATITRAUKIMAS XX A. 6–7 DEŠIMTMEČIŲ RYTŲ AUKŠTAIČIŲ UTENIŠKIŲ PATARMĖS RANKRAŠTINIUOSE ŠALTINIUOSE

**Stress Retraction in the Manuscript Sources of the Eastern Aukštaitian Subdialect
of Utena from the 1950s and 1960s**

VILIJA RAGAIŠIENĖ

Lietuvių kalbos institutas

El. paštas: vilija.ragaisiene@lki.lt

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5026-4667>

Mokslinių tyrimų kryptys: akcentologija, dialektologija, etnolingvistika, leksikografija.

<https://doi.org/10.35321/all92-07>

ANOTACIJA

Straipsnyje kirčiavimo požiūriu nagrinėjama Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve saugomų XX a. 6–7 deš. rytų aukštaičių uteniškių šnektų rankraštinių šaltinių medžiaga. Tyrimu siekiama nustatyti, kokie kirčio atitraukimo dėsniai veikė XX a. viduryje uteniškių patarmėje, aptarti reiškinių pobūdį ir paplitimą patarmės plote. Atlikta analizė rodo netolygų ir gana vėlyvą kirčio atitraukimo kaip dėsnių uteniškių patarmėje formavimąsi. Remiantis rytinių rytų – kupiškėnų, anykštėnų ir uteniškių – aukštaičių Leipcige vokiečių kalbininko Franco Špechto leidinyje *Litauische Mundarten gesammelt von A. Baranowski* publikuotų XIX a. 7–9 deš. tekstų ir XX a. 6–7 deš. šnektų aprašų duomenimis pateikiama naujų įžvalgų apie kirčio atitraukimo pobūdį uteniškių patarmėje. Daroma prielaida, kad *Lietuvių kalbos atlaso* (1982) sudarytojų silpnojo sąlyginio kirčio atitraukimo plotui priskirtose uteniškių šiaurinėse šnektose ir vakariniuose pakraščiuose XX a. 6–7 deš. formavosi intensyvesnio, o ne silpnojo, sąlyginio kirčio atitraukimo dėsnių.

ESMINIAI ŽODŽIAI: rytų aukštaičių uteniškių patarmė, kirčio atitraukimo dėsnių, „dviviršūnis“ kirtis, skiemuo, rankraštinių šaltinių.

ABSTRACT

The article examines manuscript sources of the Eastern Aukštaitian subdialect of Utena from the 1950s and 1960s, stored in the Dialect Archive of the Centre of Geolinguistics at the Institute of the Lithuanian Language, from the perspective of accentuation. The study aims to identify the stress retraction phenomena that were in effect in the Utena subdialect in the mid-20th century and to discuss the nature and distribution of this

Copyright © 2025 Vilija Ragaišienė. Published by the Institute of the Lithuanian Language. This is an Open Access article distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution Licence](#), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited. // Išleido Lietuvių kalbos institutas. Šis straipsnis yra atviros prieigos, platinamas pagal „Creative Commons“ priskyrimo licencijos sąlygas, leidžiančias neribotai naudoti, platinti ir atkurti turinį bet kokioje laikmenoje, nurodant autorių ir šaltinį.

Received: / **Gauta:** 2025-04-18. **Accepted:** / **Priimta:** 2025-05-14.

phenomenon within the subdialect area. The analysis reveals an uneven and rather late formation of stress retraction as a rule in the Utena subdialect. Drawing on 19th-century texts (from the 1860s to the 1880s) covering the subdialects of Kupiškis, Anykščiai, and Utena (which belong to the eastern part of the Eastern Aukštaitian dialect), published by the German linguist Franz Specht in *Litauische Mundarten gesammelt von A. Baranowski* in Leipzig, as well as 20th-century descriptions of subdialects (from the 1950s and 1960s), the article provides new insights into the nature of stress retraction in the Utena subdialect. It is assumed that between the 1950s and mid-1960s, a more intensive rather than weak conditional stress retraction rule was forming in the northern part and western periphery of the Utena subdialect, an area previously assigned to the weak conditional stress retraction by the compilers of the *Atlas of the Lithuanian Language* (1982).

KEYWORDS: Eastern Aukštaitian subdialect of Utena, stress retraction rule, double-peaked stress, syllable, manuscript source.

IVADAS

Rytų aukštaičių uteniškių patarmėje veikiantys kirčio atitraukimo reiškiniai iki šiol tyrėjų dėmesio sulaukė mažai. Mokslinėje literatūroje kirčio atitraukimo pobūdis šios patarmės plote aptariamas gana fragmentiškai. Dažniausiai nurodoma, kad kirtis nuo trumposios galūnės atitraukiamas tik dalyje uteniškių ploto – šiaurės vakarų šnektose ir vakariniuose pakraščiuose prie anykštėnų ir širvintiškių patarmių (Zinkevičius 1966: 447, žml. Nr. 2; LKT 1970: 34–35). Ankstesniuose dialektologijos darbuose buvo teigiama, kad čia veikia du – silpnąjo sąlyginio ir intensyvesnio sąlyginio – kirčio atitraukimo dėsniai: apie Molėtus, Suginčius, Debeikius, Panemunėlį, Sūvieką kirtis atitraukiamas nuo trumposios galūnės į skiemenį, kurį sudaro ilgasis balsis ir *ie*, *uo*, Rokiškio ir Obelių apylinkėse – į bet koki priešpaskutinį ilgąjį skiemenį (LKA II 123–124, žml. Nr. 105; Urbanavičiūtė-Markevičienė, Grinaveckis 1992: 12; Zinkevičius 1994: 74; Markevičienė 1999: 16). Pastaraisiais metais laikomasi nuomonės, kad aptariamų šnektų plote turimas tik intensyvesnis sąlyginis kirčio atitraukimas (LKTCH 2004: 126–127; RAU 2010: 35). O pačiame uteniškių ploto pakraštyje – Vabalniško šnektos šiaurinėje dalyje – kirtis atitraukiamas nuo trumposios galūnės į priešpaskutinį tiek ilgąjį, tiek trumpąjį skiemenį (Zinkevičius 1966: 447, žml. Nr. 2; LKA II 124, žml. Nr. 105; LKTCH 2004: 126).

Mokslinėje literatūroje pateikti duomenys apie kirčio atitraukimo, kaip dėsnių, kaitą šiaurės vakarų kampe ir kai kuriuose vakariniuose pakraščiuose gali rodyti vykstančius šio reiškinio pokyčius visame patarmės plote.

Šaltiniai, tikslas, metodai. Tiriamoji medžiaga surinkta iš Lietuvos kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve saugomų XX a. 6–7 dešimtmečių uteniškių patarmės rankraštinių šaltinių. Renkant medžiagą *Lietuvių kalbos atlasui*¹, per du dešimtmečius dialektologų buvo ištirtos rytų aukštaičių uteniškių plotui priklausančios gyvenamosios vietovės (punktai)² ir parengti jų tarminiai aprašai (žr. 1 pav.)³. Duomenys surinkti beveik iš

¹ LKA I; LKA II; LKA III.

² Tirtinos gyvenamosios vietovės (punktų pavadinimai ir numeriai) nustatytos *Lietuvių kalbos atlaso* rengėjų.

³ Rankraštinių punkto šaltinį dažniausiai sudaro tirtos vietovės, šnektos kalbinių ypatybių ir pateikėjų pristatymas, atsakymai į *Lietuvių kalbos atlaso medžiagos rinkimo programos* leksikos, fonetikos, morfologijos ir sintaksės klausimus, transkribuoti tekstai (plačiau žr. Ragaišienė 2024: 181–183).

visų uteniškių gyvenamųjų vietovių – archyve rasti 89 šaltiniai (apie 2100 puslapių) iš 66 punktų⁴. Analizuojant rankraštinų šaltinių medžiagą remiamasi ir 1970 m. išleistoje chrestomatijoje *Lietuvių kalbos tarmės* paskelbtais uteniškių patarmės tekstais. Apibendrinant tiriamuose šaltiniuose rastus duomenis, galima teigti, kad jų pakanka patarmės plote XX a. viduryje vyravusiems kirčio atitraukimo polinkiams aptarti.

Straipsnio tikslas – aprašyti XX a. viduryje rytų aukštaičių uteniškių patarmėje veikusių kirčio atitraukimo reiškinius ir atskleisti arealinį jų paplitimą patarmės plote. Pagrindiniai tyrimo uždaviniai yra šie: 1) sudaryti rankraštinuose šaltiniuose rastų žodžių, kuriuose kirtis gali būti atitraukiamas, sąvadą; 2) įvertinti kirtį žodžio galūnėje išlaikiusių ir jį į priešpaskutinį skiemenį atitraukusių formų santykį; 3) nustatyti kirčio atitraukimo pobūdį patarmės plote.

Atliekant tyrimą taikomas aprašomasis analitinis metodas, taip pat pasitelkti lyginamasis ir vidinės rekonstrukcijos metodai.

Atliktas tyrimas turėtų būti aktualus ne tik lietuvių tarmių akcentuacijos reiškinių kaitos, bet ir baltų kalbų kirčiavimo raidos tyrėjams. Pirmiausia todėl, kad straipsnyje pateiktos išvados papildoma paskelbtus kupiškėnų ir anykštėnų patarmių XX a. 6–7 deš. rankraštinų šaltinių tyrimų rezultatus ir teikia naujų duomenų apie kirčio atitraukimo reiškinius rytinių rytų aukštaičių patarmių plote (Ragaišienė 2018: 176–201; 2020a: 85–94; 2020b: 211–226).

KIRČIO ATITRAUKIMO REIŠKINIAI: KAITA IR POLINKIAI

Rankraštinų šaltinių medžiaga rodo, kad XX a. 6–7 deš. rytų aukštaičių uteniškių patarmės kirčiavimo sistema buvusi gana sudėtinga. Tiriamuoju laikotarpiu veikė keli tarpusavyje susiję akcentuacijos reiškiniai: akcentinės paradigmos išlyginimas, dviejų kirčiavimo tipų – koloninio ir galūninio – susidarymas, akcentuacijos analogija, senovinio šakninio kirčiavimo reliktų (pavyzdžiui, *u* kamieno būdvardžių) išlaikymas ir kirčio atitraukimo dėsnių formavimasis (Ragaišienė 2024: 184–185). Ne visada aišku, kurios kamiene kirčiuojamos formos yra atsiradusios dėl paradigmos išlyginimo ar koloninio kirčiavimo tipo susidarymo, o kurios sietinos su kirčio atitraukimu. Ypač tai pasakytina apie šnektas, kuriose kirčio atitraukimas yra nereguliarus. Kita vertus, aptariami akcentuacijos reiškiniai, išskyrus kirčio atitraukimą, susiję su linksniuojamųjų žodžių akcentuacija. Taigi vertinant kirčio atitraukimo pobūdį konkrečiose šnektose būtina remtis veiksmažodžių formų ir nekaitomų žodžių akcentuacija.

Tiriamoji medžiaga rodo, kad XX a. 6–7 deš. dalyje uteniškių patarmės ploto kirtis buvo atitraukiamas nevienodai intensyviai – vienur reguliariai, kitur pramaišiui arba tik pavienėse formose (žr. 1 pav.). Pagal reiškinio pobūdį (intensyvumą) aptariamas plotas skirtinas į tris arealus. Šiaurinėse uteniškių šnektose, t. y. areale Užubaliai (87)⁵ – Ūnuškis

⁴ Duomenų neturima iš trijų punktų – Vyžuonų (275), Aknystėlių (307) ir Degulių (345). Chrestomatijoje *Lietuvių kalbos tarmės* pateiktas tik Vyžuonų šnekteje užrašytas tekstas, kuriame kirčio atitraukimo atvejų nerasta (LKT 1970: 321–322).

⁵ Skliaustuose nurodomas *Lietuvių kalbos atlaso* punkto numeris.

(88) – Rōkiškis (147) – Obėliai (148) – Svōbiškis (150) kirtis buvo reguliariai atitraukiamas nuo trumposios galūnės į bet kokį priešpaskutinį ilgąjį skiemenį, pvz.: *aĩni*⁶ ~ *eini*⁷, *duřnu*⁸, *gaľva*, *ruņka* ~ ranka, *bėda*, *kařtus*, *luņkus* ~ lankus, *nuveĩni* ~ nueini, *nuveĩsi* ~ nueisi, *su mėsū* ~ mėsa, *sepiĩti*, *sviřni* ~ svirne, *uņksti* ~ anksti, *piņki* ~ penki, *par vařtus*, *viėna*, *oška* ~ ožka, *meřga*, *žmōna* Užb; *skūra*, *aĩni* ~ eini, *aĩnu* ~ einu, *gaľva*, *liėpsna*, *liėtus*, *jaũni*, *kaľbi* Bč; *aĩni* ~ eini, *aĩsu* / *aĩsiu* ~ eisiu, *aľga*, *ařti*, *keřti* ~ kerti, *šiřdis*, *bařzdu* ~ barzda, *giřdžu* ~ girdžiu, *su karũnu* ~ karūna, *laĩku*, *mařti*, *meřgu* ~ merga, *piņkus* ~ penkius, *sōdi* ~ sode, *šaľta žiėma*, *šmaĩkštus*, *šlāũnis* ~ šlaunis, *vaĩkus*, *jaũni*, *viėni*, *nuōga* Rk; *aĩnu* ~ einu, *neužeĩnu*, *baľsu*, *diėna*, *kaľbu maldāėlas* ~ maldeles, *laĩki* ~ laike, *prakeĩta meřga*, *šeĩma*, *žmōna* Ob; *aĩsi* ~ eisi, *diėna*, *diėnas*, *duřna*, *gaľva*, *laĩki* ~ laike, *piėla*⁹, *piņkis* ~ penkis, *piņkus* ~ penkius, *ruņka* ~ ranka, *viėna* Sv¹⁰. Reguliariai kirtis buvo atitraukiamas ir šiaurės vakarų kampe, anapus anykštėnų ir kupiškėnų esančiose uteniškių šnektose, pvz.: *aĩ.si* ~ eisi, *burókus*, *su džaũksmu* ~ džiaugsmu, *gaľ.va* ~ galva, *gaĩta*, *gi.vi* ~ gyvi, *juósva*, *kapiũ.stus* ~ kopūstus, *luĩ.kus* ~ lankus, *nebėra*, *pil.ka* ~ pilka, *piĩ.ki* ~ penki, *su ruĩ.ku* ~ ranka, *šaľ.ta ruĩ.ka* ~ šalta ranka, *viėna*, *viėni* Gtč; *aĩ.ni* ~ eini, *baĩ.ėu* ~ baigiu, *baľ.ti* ~ balti, *blaũ.zda* ~ blauzda, *geľ.svi* ~ gelsvi, *diėna*, *duĩ.gus* ~ dangus, *ĩ.ra* ~ yra, *kař.tu* ~ kartu, *kiř.ėu* ~ kirviu, *lauĩ.ki* ~ lauke, *liĩ.ksmā* ~ linksma, *liĩ.ksmi* ~ linksmi, *meř.ga* ~ merga, *miėgu*, *pavař.ksti* ~ pavargsti, *piĩ.ki* ~ penki, *pōňa* ~ ponia, *ruĩ.kas* ~ rankas, *saľ.di* ~ saldi, *sukaľ.ti* ~ sukalti (*kuolai*), *truĩ.pi* ~ trumpi, *tvōra*, *vaľ.džia* ~ valdžia, *vař.tus* ~ vartus, *viėna*, *žu.si.s* ~ žąsis Drš¹¹. Vabalniņko ir Dařsiškių šnektų rankraštiniuose šaltiniuose rasta pavienių intensyviojo sąlyginio kirčio atitraukimo atvejų, pvz.: *su kitu* ~ kita, *vėdi* Vb; *akis*, *šaķu* ~ šaka, *vėsi* Drš¹². Aptartam arealui priskirtų šnektų rankraštiniuose šaltiniuose nerasta kirčio nuo trumposios galūnės į ilgąjį skiemenį neatitraukiančių formų ir šalutinio arba „dviviršūnio“ kirčio¹³ atvejų.

⁶ Tiriamuose šaltiniuose įvairuoja žodžių transkripcija, pasitaiko netikslumų ar kirčiavimo riktų. Straipsnyje pateiktų pavyzdžių transkripcijos ženklai nekoreguojami, riktai netaisomi.

⁷ Po tildės ženklo (~) nurodomos transponuotos žodžių formos, kurios nekirčiuojamos. Jei transponuota forma, išskyrus kirtį, nesiskiria nuo transkribuotos, ji neteikiama.

⁸ Skolinys *duřnas*, -ą (4) vartojamas reikšme 'kvailas, neišmintingas'.

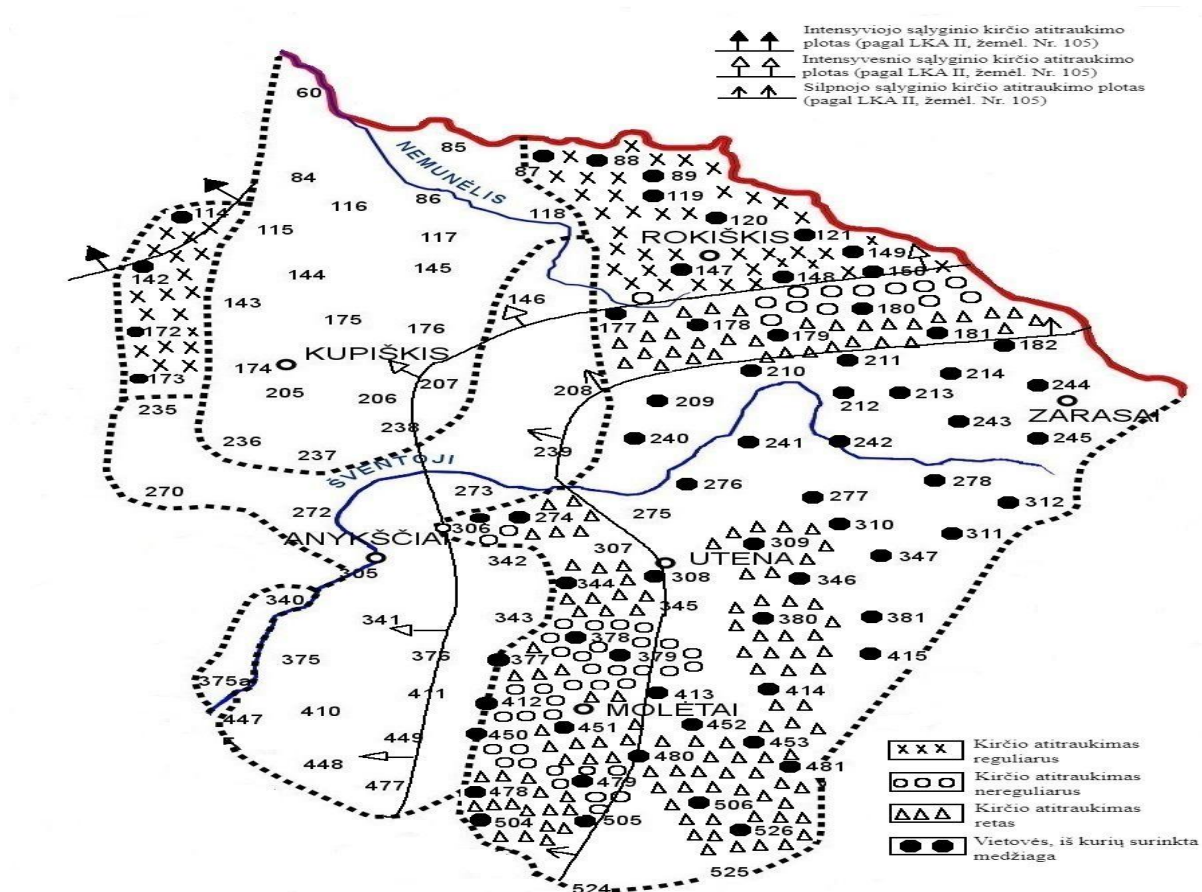
⁹ Slavizmas *pielā* (4) vartojamas reikšme 'pjūklas'.

¹⁰ Straipsnyje teikiami ne visi rankraštiniuose šaltiniuose rasti pavyzdžiai, nenurodomas jų užrašymo dažnumas. Nemažai žodžių šnektų aprašuose paliudyta po kelis ar keliolika kartų. Pavyzdžiui, Dařsiškių šnektos tarminių ypatybių apraše forma *viėna* pateikta 11 kartų, *ĩ.ra* ~ yra – 10 kartų, *su pōnu* ~ ponia – 4 kartus ir t. t.

¹¹ Reguliariai kirtis atitraukiamas ir chrestomatijoje *Lietuvių kalbos tarmės* paskelbtame Dařsiškių šnektos tekste (LKT 1970: 273).

¹² Šių formų nereikėtų laikyti riktais. Dařsiškių šnektos tarminių ypatybių apraše nurodyta, kad „tarmė kirtį atitraukia sąlygiškai. <...> kartais pastebimas visuotinis kirčio atitraukimas, bet tokie atvejai yra labai reti“ (Gargasaitė, Misiūnaitė 1958: 6–7).

¹³ Dėl termino „dviviršūnis“ kirtis plačiau žr. Girdenis 1978: 75–76. „Dviviršūnis“ kirtis funkcionuoja vakarų aukštaičių kauniškių, rytų aukštaičių anykštėnų, uteniškių, vilniškių ir kt. patarmėse (Girdenis 1978: 75–76; Mikulėnienė, Morkūnas 1997: 16; Markevičienė 2001: 15–16; Urbanavičienė 2006: 224; Ragaišienė 2020b: 214, 219 ir kt.). Šis kirtis užfiksuotas ir pietų aukštaičių plote (Leskauskaitė 2004: 164).

1 paveikslas. Kirčio atitraukimo pobūdis XX a. 6–7 deš. uteniškių rankraštiniuose šaltiniuose

Kirčio atitraukimo intensyvumo požiūriu tam pačiam arealui priskirtinos šiaurinės Panemunėlio (177) – Aleksandravėlės (180) – Kriaunų (179) – Sūvieko (181) šnektos ir vakariniai patarmės ploto pakraščiai – Debeikių (274) – Suginčių (379) – Bijūtiškio (479) – Giedraičių (504) – Alantės (377) apylinkės (žr. 1 pav.). Vienur kirtis buvo atitraukiamas retai (rasta tik pavienių atvejų), kitur – nereguliariai (kirtį atitraukiančios formos dažniausiai sudaro apie 26–32 proc.). Pagal kirčio atitraukimo pobūdį aptariamas plotas tiriamuoju laikotarpiu taip pat nebuvo vientisas. *Lietuvių kalbos atlase* teigiama, kad čia XX a. viduryje veikęs silpnojo sąlyginio kirčio atitraukimo dėsnis (LKA II 123–124, žml. Nr. 105). Rankraštinių šaltinių medžiaga rodo, kad šiaurinėse uteniškių šnektose formavosi intensyvesnis sąlyginis kirčio atitraukimas – kirtį čia buvo linkstama atitraukti nuo trumposios galūnės į bet kokią priešpaskutinį ilgąjį skiemenį, pvz.: *aĩnu* ~ *einu*, *piĩna kariėta*, *liėtus*, *par diĩvoas*, *diėna*, *diĩva*, *piĩjĩkas* ~ penkias, *prigiĩmtis*, *daĩkti* ~ daikte, *viėna*, *giĩrĩdĩu* ~ girdžiu, *pĩĩna* ~ ponias, *ruĩjĩka* ~ ranka, *uĩĩtri* ~ antri, *uĩĩmiėgu*, *ĩĩmĩna* Alk. Dėsnio formavimąsi liudija ir formų su „dviviršūniu“ kirčiu vartojimas (plg. Urbanavičiūtė-Markevičienė, Grinaveckis 1992: 12; Stundžia 1995: 70; Ragaišienė 2020b: 214–215; 2024: 185), plg. toje pačioje šnektoje užrašytas formas su „dviviršūniu“ ir atitraukiniu kirčiu, pvz.: *ĩĩviėĩkus* ~ *cviėkus*¹⁴, *ĩĩlaviĩrĩ.tũ* ~ *ĩĩlavartũ*¹⁵,

¹⁴ *Cviėkas* (4) ‘vinis’.

¹⁵ *Kalaviĩrtas* (2) ‘verpiamasis ratelis’.

laũ.kùs ~ laukus, *piñ.kùs* ~ penkius, *piētùs* ~ pietus, *piñ.ki* ~ penkti, *sergù* ~ sergu, *skùrà* ~ skūra, *šil.tà* ~ šilta, *vaĩ.kùs* ~ vaikus, *viėnà* / *kar̃ti*, *laũ.kus* ~ laukus, *piñ.kus* ~ penkius, *viėna* Pnm¹⁶; *aiñi* ~ eini, *viėnà* ~ viena / *aišu* ~ eisiu, *viėna*, *šiñtus*, *vařpus* Krn. Intensyvesnio, o ne silpnojo, sąlyginio kirčio įsitvirtinimą šiaurinėse šnektose rodo du dalykai. Pirma, formų, kuriose jis turėtų būti atitraukiamas į ilgąjį skiemenį, tarimas su „dviviršūniu“ kirčiu, pvz.: *súnùs* ~ sūnus, *tař.nùs* ~ tarnus, *saldótùs* ~ saldotus¹⁷, *karúnàs* ~ karūnas, *ĩrà* ~ yra, *ei.ni* ~ eini, *mai.šù* ~ maišu, *piñ.kùs* ~ penkius, *šókùs* ~ šokius, *mėř.gù* ~ merga, *žmógùs* ~ žmogus, *vař.dù* ~ vardu, *ke.kviėnà* *diėnà* ~ kiekviena diena, *deviñi* ~ devyni, *uñ.kšti* ~ anksti, *kař.tùs* ~ kartus, *keř.tù* ~ kertu, *viėnà* ~ viena, *nebeprakeĩ.ktà* ~ nebeprakeikta, *ori* ~ ore Rg. Antra, kirtį išlaikančių ir jį į priešpaskutinį ilgąjį skiemenį atitraukiančių formų vartojimas pramaišiu, pvz.: *biėdnà* / *biėdna* ~ biedna, *i.rà* / *ĩrà* ~ yra, *piñki* / *piñki* ~ penki, *širdis* / *širdis* ~ širdis ir kt. Rg.

Kitokia situacija tiriamuoju laikotarpiu buvusi vakariniuose patarmės ploto pakraščiuose prie anykštėnų ir širvintiškių patarmių. Daugiau nei pusės šnektų tekstuose paliudytas nereguliarus kirčio atitraukimas į bet kokią priešpaskutinį ilgąjį skiemenį, pvz.: *aiñu* ~ einu, *aišu* ~ eisiu, *bėda*, *juodi*, *mėřga*, *piřstu*, *šiñtus*, *šviėsa*, *uñtra* ~ antra, *viėna*, *žmóna* / *kir'vù* ~ kirviu, *miegù*, *vaikùs* ir kt. Čkn; *daĩkti* ~ daikte, *dũdu* ~ dūda (groja), *juoda*, *kaũlas* - kiaules, *pašveĩksi* ~ pasveiksi, *piñkis* ~ penkis, *prótu* ~ protu, *šiñtus*, *viėna* / *aismĩ* ~ eisme, *baisùs*, *barzdù* ~ barzda, *burnà*, *ñaišlaidùs* ~ neišlaidus, *neišù* ~ neisiu, *nusperki*, *piñkàs* ~ penkias, *sunkù*, *šeimù* ~ šeima, *vaikù*, *vaikùs* ir kt. Skd; *aišu* ~ eisiu, *keliñta*, *laũki* ~ lauke, *liñdi* ~ lendi, *liėtus*, *miėsti* ~ mieste, *nuóga póna* ~ ponia, *piñkus* ~ penkius, *piñki* ~ penki, *širdis*, *šviėsa*, *vařkstu* ~ vargstu, *viėna*, *viėta*, *žiėma* / *aiñu* ~ einu, *aisi* ~ eisi, *ausis*, *baigi*, *dainà*, *kalbi* ~ kalbi, *nebeinù*, *neišù* ~ neisiu, *su šeimù* ~ šeima, *pinkĩ* ~ penki, *pinkùs* ~ penkius, *supruntù* ~ suprantu, *uñksti* ~ anksti, *verksi* ir kt. Sgn; *dařžus*, *nekuñtri* ~ nekantri, *tvóra*, *šiñtus*, *viėna* / *liėtus*, *mergà*, *miršù* ~ mirsiu, *piñki* ~ penki, *viršùs* ir kt. Grs; *aišu* ~ eisiu, *liėtus*, *piñ.kus* ~ penkius, *riėsta*, *óška* ~ ožka, *ski.las* ~ skyles, *vaĩ.kus* ~ vaikus / *aišù* ~ eisiu, *barzdà*, *ilgi*, *jaunà*, *i.rà* ~ yra, *suñkù* ~ sunku, *uždėtà* ir kt. Vdn¹⁸. Kitose šnektose užrašyta pavienių atvejų, kai kirtis atitraukiamas nuo trumpojo galinio skiemens į skiemenį, kurį sudaro ilgasis balsis, *ie*, *uo* ar dvibalsiai *ei*, *ui*, pvz.: *kariėta*¹⁹, *kuĩnu*, *kuĩnus*, *rũ.bus* ~ rūbus (plg. *ru.bùs* ~ rūbus) Lln. Tokių atvejų aptariamame areale rasta nedaug²⁰.

¹⁶ Panemunėlio punktui priklausančio Roblių kaimo tarmę tyrusios kalbininkės atkreipė dėmesį, kad vyriausiosios kartos informantai neatitraukia kirčio nuo trumposios galūnės į ilgąją šaknį, vidurinės kartos atstovai tokiuose žodžiuose „taria du kirčius“, o jaunimas kirtį atitraukia ištisai (Grinaveckienė, Gargasaitė 1956: 4). Pa-teiktuose vyriausiosios kartos atstovų pasakojimuose rasta pavienių kirčio atitraukimo atvejų, kiek daugiau užrašyta „dviviršūnio“ kirčio atvejų.

¹⁷ *Saldotas* (2) 'kareivis'.

¹⁸ Suginčių šnektos tekstuose formos, kuriose kirtis atitraukiamas nuo trumposios galūnės į bet kokią priešpaskutinį ilgąjį skiemenį, sudaro apie 38 proc. (51 atvejai iš 134), Girteitiškių punkto pasakojimuose – apie 26 proc. (8 atvejai iš 31), Vidėniškių apylinkėse surinktoje medžiagoje – apie 22 proc. (7 atvejai iš 33).

¹⁹ Forma užrašyta tris kartus.

²⁰ Dalis šių formų gali būti siejamos ir su morfonologiniu paradigmos išlyginimu ar koloninio kirčiavimo tipo formavimusi (Ragaišienė 2020b: 222; 2024: 185).

XX a. 6–7 deš. kirčio atitraukimo apraiškų pastebėta rytinėse ir pietrytinėse uteniškių šnektose, kurios *Lietuvių kalbos atlaso* sudarytojų nebuvo priskirtos silpniojo sąlyginio kirčio atitraukimo plotui. Rankraštinių šaltinių medžiaga rodo, kad šis arealas ir vakariniai ploto pakraščiai kirčio atitraukimo požiūriu iš esmės nesiskiria. Rytinėse ir pietrytinėse šnektose taip pat užrašyta formų su „dviviršūniu“ kirčiu, pvz.: *ai.nù* ~ einu, *audėjà*, *suĵkù* ~ sunku, *telòkùs* ~ teliokus, *uĵkstì* ~ anksti, *vai.kù* ~ vaiku, *viénà* Spt ir kt.²¹ Kaip ir vakarinių šnektų šaltiniuose, rytinių ir pietrytinių šnektų rankraščiuose šio kirčio tipo žymėjimo atvejų taip pat rasta mažai. Tai rodo, kad XX a. 6–7 deš. uteniškių patarmėje aptariamas reiškinyss galėjo būti nevienodo stiprumo, todėl, ko gero, ne visais atvejais šalutinis kirtis žymėtas. Priešpaskutinis ilgasis skienuo – pirmasis „dviviršūnio“ kirčio dēmuo – galėjo būti tariamas net ilgēlesnis nei kirčiuotas ir pernelyg nesiskirti nuo atitrauktinio kirčio (plg. Stundžia 1989: 435; Girdenis 2003: 95; Ragaišienė 2018: 184). Neatmestina galimybė, kad kai kuriais atvejais šnektų ypatybių tyrėjai kirtį galėjo nurodyti tik priešpaskutiniame skienuje.

Reiškinio plitimą rytinėje ir pietrytinėje patarmės ploto dalyje liudija ir pasitaikantys pavieniai kirčio atitraukimo atvejai (plg. Ragaišienė 2024: 185). Vienose šnektose kirtis dažniau atitraukiamas nuo trumposios galūnės į skienu, kurį sudaro *ie*, *uo* arba ilgasis balsis, pvz.: *liētus* (plg. *lietùs* ~ lietus, *l̃e.taũs* ~ lietaus), *raudò.ni* ~ raudoni (plg. *raudanò.s* ~ raudonos), *sũnus* ~ sūnus (plg. *su sũnuĩ*), *viēdrus* ~ viedrus²², *viēna* ~ viena (plg. *viēnà* ~ viena), *viēĩni* ~ vieni (plg. *viēĩnì* ~ vieni) Kkt; *diēna*, *geltóna* (plg. *gelta.nù* ~ geltonų), *negĩ.va* ~ negyva, *nēra*, *sũnus*, *viēna* (plg. *viēnà*) Brč²³. Kitose šnektose, kaip ir vakariniuose patarmės pakraščiuose, kirtis atitraukiamas į bet kokią ilgąją skienu, pvz.: *aĩme* ~ eime, *su baĩzdu* ~ barzda, *diēnas*, *grĩbus* ~ grybus, *su plũgu* ~ plũgu, *laiĩski* ~ laiĩske, *liētus*, *ruĩkas* ~ rankas, *supruĩtu* ~ suprantu, *šĩmtus*, *viēna kapeĩka*, *žmóna* Jnš; *baĩti*, *jermėkus*²⁴, *kalbi*, *kaĩtu aĩnu* ~ einu, *kiĩvũ* ~ kirviu, *krũva* ~ krũva, *miēgu*, *piĩkas* ~ penkias, *diēnas*, *šĩrdis nesveĩka*, *blòga žmóna* ~ bloga žmona, *supĩlti* Arn²⁵. Ir vienur, ir kitur formos su atitrauktiniu kirčiu galėjo būti vartojamos kaip gretiminės, pvz.: *dienà* / *diēna*, *skũrà* / *skũra*, *sũnũs* / *sũnus*, *viēnà* / *viēna*, *tvorà* / *tvóra* ir kt. Lb²⁶; *baisì* / *baĩsi*, *baĩ.si* ~ baisi, *gi.và* / *gi.va* ~ gyva, *ji.rà* / *ji.ra* ~ yra, *kapeikàs* / *kapeĩkas*, *pòne* / *po.nè* ~ ponia, *su.nũs* / *sũ.nus* ~ sūnus, *šĩmtũs* / *šĩmtus*, *viēnà* / *viēna* ir kt. Bjt; *i.rà* / *ĩ-ra* ~ yra, *pinkì* / *piĩki*, *piĩĩki* ~ penki, *viēnà* / *viēna* Jnš. Atkreiptinas dėmesys, kad kirtis nuo trumposios galūnės atitraukiamas į prieš jį einantį ilgąjį tiek cirkumfleksinį, tiek akūtinį skienu (analogiški

²¹ Atitrauktinio kirčio formavimasis sietas su „dviviršūniu“ kirčiu. Spitrėnų šnektos kalbinių ypatybių apraše teigiama, kad „kirčio atitraukimo procesas jau palietęs ir šią tarmę. Kai kuriuose žodžiuose aiškiai girdimi du kirčiai“ (Urbanavičiūtė 1966: 5).

²² *Viēdras* (2) ‘kibiras’.

²³ Formos su atitrauktiniu kirčiu sudaro mažiau nei 10 proc.

²⁴ Skolinys *jermėkas* pavartotas reikšme ‘ilgas apsiaustas, milinė’.

²⁵ Nurodytos visos abiejų šnektų rankraščiuose rastos kirtį atitraukiančios formos (sudaro atitinkamai 11 proc. ir 9 proc.).

²⁶ Labanóro tarmės apraše Jonas Šukys (1958: 5) yra nurodęs, kad „kirčio atitraukimas pastebėtas tik dviskieminiuose žodžiuose, kai šaknis ilga, o galūnė trumpa“.

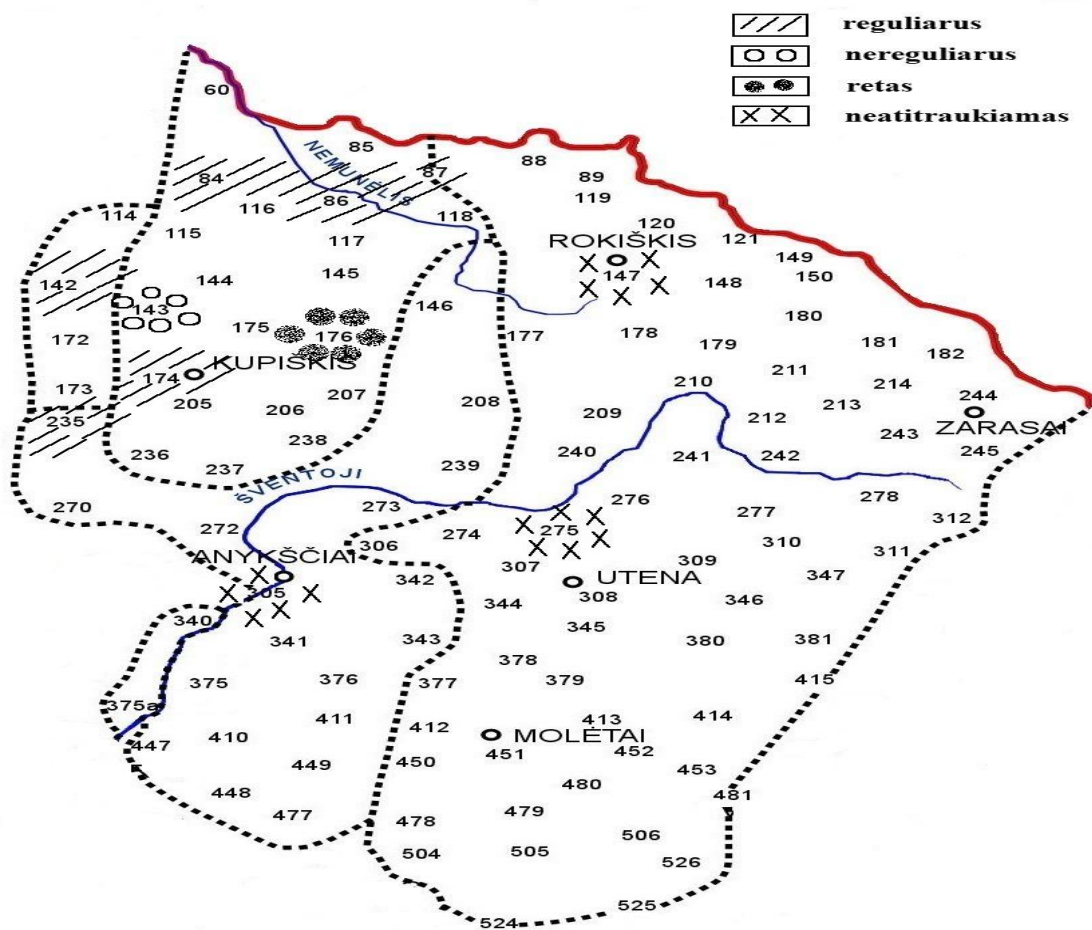
akcentuacijos polinkiai būdingi ir rytų aukštaičiams anykštėnams, žr. Ragaišienė 2020b: 215–216, 222).

Atlikta rankraštinų šaltinių medžiaga rodo netolygų ir gana vėlyvą kirčio atitraukimo kaip dėsno uteniškių patarmėje formavimąsi: XX a. viduryje pačioje ploto šiaurėje ir šiaurės vakarų kampe reiškinyje jau buvo įsigalėjęs, šiauriniame Panemunėlio (177) – Aleksandravėlės (180) – Kriaunų (179) – Sūvieko (181) areale ir vakariniuose pakraščiuose prie anykštėnų ir širvintiškių patarmių – besiformuojantis. Kad reiškinyje uteniškių plote pradėjo formotis palyginti vėlai, patvirtina XIX a. antrosios pusės Antano Baranausko tekstai (Specht 1920: 52–83)²⁷. 1920 m. išleistame leidinyje *Litauische Mundarten gesammelt von A. Baranowski* pateiktuose Vabalniūko (142) šnektos pasakojimuose kirtis buvo reguliariai atitraukiamas nuo trumposios galūnės į bet kokią ilgąją skiemenį, Žiobiškio (147)²⁸ ir Vyžuonų (275) parapijų tekstuose neatitraukiamas, čia rasta tik pavienių „dviviršūnio“ kirčio atvejų, kurie statistiškai nėra reikšmingi (Ragaišienė 2015: 180–181). A. Baranausko laikais šiaurinėje kupiškėnų ploto dalyje, uteniškių šiaurės vakarų kampe ir vakariniame anykštėnų pakraštyje įsitvirtinęs intensyvesnis sąlyginis kirčio atitraukimas slinko pietų kryptimi (žr. 2 pav.; plačiau žr. Ragaišienė 2015: 180–183; 2018: 181–184; 2020b: 215). XX a. 6–7 deš. rankraštinų šaltinių medžiaga rodo, kad kirtis jau reguliariai buvo atitraukiamas kupiškėnų patarmėje, nors nevienodai intensyviai, ir visame anykštėnų patarmės plote (Ragaišienė 2018: 185; 2020a: 90–93; 2020b: 215–216)²⁹. Taigi šiose patarmėse įsitvirtinęs atitrauktinis kirtis XX a. viduryje formavosi vakariniame uteniškių patarmės pakraštyje ir slinko į rytines ir pietrytines šnektas.

²⁷ Antanas Baranauskas, profesoriaudamas Kauno kunigų seminarijoje, apie 1867–1884 m. organizavo savo mokinius rinkti tarmių tekstus, kuriuos vėliau nusiuntė vokiečių kalbininkui Hugo Weberiui.

²⁸ Žiobiškis Antano Salio priskirtas prie 147 punkto (Geržotaitė ir kt. 2014: 412; plg. dar Geržotaitė 2015: 147). Žaneta Markevičienė (2011: 306) šią vietovę taip pat yra nurodžiusi kaip uteniškių patarmės punktą.

²⁹ Kirčio atitraukimo dėsno formavimuisi šiose patarmėse įtakos galėjo turėti sėlių substratas (Zinkevičius 2006: 30, 73).

2 paveikslas. Kirčio atitraukimo pobūdis A. Baranausko pateiktuose rytinių rytų aukštaičių tekstuose

Remiantis A. Baranausko tekstų ir rytinių rytų aukštaičių patarmių rankraštinių šaltinių medžiaga darytina prielaida, kad XX a. viduryje uteniškių patarmės vakariniuose pakraščiuose formavosi intensyvesnis, o ne silpnasis, sąlyginis kirčio atitraukimas. *Lietuvių kalbos atlaso* sudarytojams nustatyti atitrauktinio kirčio tipą galėjo būti sunku dėl kelių priežasčių. Pirmiausia todėl, kad tiriamuoju laikotarpiu gretimose šnektose reikšminys buvęs skirtingo intensyvumo (žr. 1 pav.). Vienuose rankraščiuose formos su atitraukiniu kirčiu sudaro apie 21–38 proc., kituose rasta tik pavienių kirčio atitraukimo atvejų ir (ar) formų su „dviviršūniu“ kirčiu. Neatmestina galimybė, kad tyrėjai su kirčio atitraukimu galėjo sieti morfonologinio akcentinės paradigmos išlyginimo atvejus (Ragaišienė 2024: 185). Retai kirtį atitraukiančių vakarinio pakraščio, rytinių ir pietrytinių šnektų rankraščiuose daugiau nei pusę aptariamų atvejų sudaro cirkumfleksinio kamieno vienaskaitos įnagininko ir daugiskaitos galininko formos (68 atvejai iš 115)³⁰. Pastebėtina, kad taip dažniau kirčiuojami antrosios kirčiuotės žodžiai, kurių priešpaskutinio skiemens pagrindą sudaro ilgasis balsis ir *ie*, *uo*, pvz.:

³⁰ Kamienne linkstama kirčiuoti ir vienaskaitos vardininko formas, pvz.: *ma.kiĭkla* - mokykla, *sta.viĭkla* - stovykla 'statula' Int ir kt. (Ragaišienė 2024: 185).

gaidžókus ~ gaidžiokus, *su pónu, sagónus*³¹, *viščókus* ~ viščiokus Šd; *ma.kíklas* ~ mokyklas, *su plūgu, su pónu, rūbus, rūtas* ~ rūtas, *samagónu*³² Int; *su diėdu, baravi.kus* ~ baravykus, *ragutėlas* ~ ragutėles, *rūbus, sijónus, viščókus* ~ viščiokus Mdk; *burókus, niėkus* (plg. *niėkai*), *miėstus* (plg. *miestė*), *miėžius, su vynu, žydus* (plg. *žydu*) Gdr³³. Analogiški akcentuacijos polinkiai būdingi ir kirčio atitraukimo plotui nepriklausančioms rytų aukštaičių vilniškių ir pietų aukštaičių patarmėms (Grumadienė 1994: 101–104; Mikulėnienė 1996: 149; Urbanavičienė 2006: 220; Ragaišienė 2010: 53; 2016: 162–163 ir kt.).

Apibendrinant galima teigti, kad XX a. 6–7 deš. rankraštinių šaltinių medžiaga liudija du svarbius dalykus. Pirma, rodo kirčio atitraukimo kaip reiškinių formavimąsi vakariniuose uteniškių ploto pakraščiuose, rytinėse ir pietrytinėse šnektose. Antra, kelia abejonių dėl silpnąjo sąlyginio kirčio atitraukimo šiame areale kaip atskiro dėsniu tiriamuoju laikotarpiu veikimo.

APIBENDRINIMAS

XX a. 6–7 deš. rytų aukštaičių uteniškių rankraštinių šaltinių medžiaga rodo, kad kirčio atitraukimas kaip dėsnis patarmėje pradėjo formuotis gana vėlai ir veikė netolygiai. XX a. viduryje pačioje ploto šiaurėje ir šiaurės vakarų kampe reiškinyje jau buvo įsigalėjęs, šiauriniame Panemunėlio (177) – Aleksandravėlės (180) – Kriaunų (179) – Sūvieko (181) areale ir vakariniuose pakraščiuose prie anykštėnų ir širvintiškių patarmių dar tik formavosi, rytinėse ir pietrytinėse šnektose buvo retas.

Atlikta analizė pagrindžia dabartinę lietuvių tarmių kilmės teoriją ir remia rytų aukštaičių kupiškėnų ir anykštėnų XIX a. antrosios pusės A. Barausko tekstų ir XX a. 6–7 deš. šnektų tarminių ypatybių aprašų tyrimų išvadas, kad kirčio atitraukimas ėjo iš šiaurės pietų kryptimi. Tikėtina, kad inovacinė kirčio atitraukimo banga XIX a. antroje pusėje slinkusi iš šiaurinės kupiškėnų ir anykštėnų dalies rytinio pakraščio link vakarines uteniškių šnektas galėjo pasiekti ne anksčiau kaip XX a. viduryje.

Lietuvių kalbos atlaso sudarytojų silpnąjo sąlyginio kirčio atitraukimo plotui priskirtame šiauriniame Panemunėlio (177) – Aleksandravėlės (180) – Kriaunų (179) – Sūvieko (181) areale ir vakariniuose pakraščiuose XX a. 6–7 deš., regis, turėtas tik intensyvesnis sąlyginis kirčio atitraukimas. Rankraštinių šaltinių medžiaga nerodo vientiso ploto, kuriame būtų veikęs silpnasis sąlyginis kirčio atitraukimas. Šio dėsniu apraiškomis, ko gero, palaikyti morfonologinio akcentinės paradigmos išlyginimo atvejai (antrosios kirčiuotės žodžių priešpaskutiniame skiemenyje, kurio pagrindą sudaro ilgasis balsis ar *ie, uo*, kirčiuojamos vienaskaitos įnagininko ir daugiskaitos galininko formos). Prielaidos dėl silpnąjo sąlyginio kirčio atitraukimo dėsniu veikimo (ir jo egzistavimo) uteniškių plote grįstinos XX a. antrosios pusės – XXI a. pradžios šios patarmės kirčio neatitraukiančių šnektų medžiaga.

³¹ *Sagōnas* (2) 'didelis ketaus puodas su ąsomis ar be ąsų'.

³² *Samagōnas* (2) 'namie pagaminta degtinė'.

³³ Kirtį galūnėje išlaikančių šių linksnių formų rasta mažai, pvz.: *gri.būs* ~ grybus, *kisieľūs* ~ kisielius, *miežūs* ~ miežius, *po.nù* ~ ponu Gdr.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

- Gargasaitė Dalia, Misiūnaitė Aldona 1958: *Darsiškių kaimo tarmės aprašas*: rankraštinis šaltinis [Description of the Darsiškiai Village Dialect: Manuscript Source], Vilnius: Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyvas.
- Geržotaitė Laura, Kaikarytė Aušra, Šinkūnas Mindaugas 2014: Gretinamoji *Lietuvių kalbos atlaso* ir Antano Salio *Apklauso 1 gyvenamųjų vietovių analizė (punktų sąvadas)* [Comparative Analysis of the Lithuanian Language Atlas and the Antanas Salys Survey 1 Residential Areas (Compilation of Points)]. – *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas (žemėlapiai ir jų komentarai)*, sud. D. Mikulėnienė, V. Meiliūnaitė, Vilnius: Briedis.
- Geržotaitė Laura 2015: Geolingvistinė Antano Baranausko lietuvių tarmių klasifikacijos analizė [Geolinguistic Analysis of Antanas Baranauskas' Classification of Lithuanian Dialects]. – *Kalbos istorijos ir dialektologijos problemos* 4, sud. V. Ragaišienė, V. Meiliūnaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 133–165.
- Girdenis Aleksas 1978: Akcentologinis mažmožis [Accentological Trivia]. – *Baltistica* 14(1), 75–76. DOI: <http://dx.doi.org/10.15388/baltistica.14.1.1254>.
- Girdenis Aleksas 2003: *Teoriniai lietuvių fonologijos pagrindai* [Theoretical Foundations of Lithuanian Phonology], Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Grinaveckienė Elena, Gargasaitė Dalia 1956: *Roblių kaimo tarmės aprašas*: rankraštinis šaltinis [Description of the Robliai Village Dialect: Manuscript Source], Vilnius: Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyvas.
- Grumadienė Laima 1994: Keletas naujesnių Punsko šnektos linksniavimo ir kirčiavimo ypatybių [Some Newer Features of Inflection and Stress in Punska Dialect]. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 34, 97–106.
- Leskauskaitė Asta 2004: *Pietų aukštaičių vokalizmo ir prozodijos bruožai* [Features of Vocalism and Prosody of the Southern Aukštaičiai], Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- LKA I: *Lietuvių kalbos atlasas 1: Leksika* [Lithuanian Language Atlas 1: Lexis], ats. red. K. Morkūnas, Vilnius: Mokslas, 1977.
- LKA II: *Lietuvių kalbos atlasas 2: Fonetika* [Lithuanian Language Atlas 2: Phonetics], ats. red. K. Morkūnas, Vilnius: Mokslas, 1982.
- LKA III: *Lietuvių kalbos atlasas 3: Morfologija* [Lithuanian Language Atlas 3: Morphology], ats. red. K. Morkūnas, Vilnius: Mokslas, 1991.
- LKT 1970: *Lietuvių kalbos tarmės: chrestomatija* [Lithuanian Dialects: Reader], sud. E. Grinaveckienė, A. Jonaitytė, K. Morkūnas, B. Vanagienė, A. Vidugiris, Vilnius: Mintis.

- LKTCH 2004: *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija* [Lithuanian Dialects Reader], sud. R. Bacevičiūtė, A. Ivanauskienė, A. Leskauskaitė, E. Trumpa, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Markevičienė Žaneta 1999: *Aukštaičių tarmių tekstai* [Texts in Aukštaičiai Dialects] 1, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Markevičienė Žaneta 2001: *Aukštaičių tarmių tekstai* [Texts in Aukštaičiai Dialects] 2, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Markevičienė Žaneta 2011: Anykštėnų patarmės diferenciacija [Differentiation of Anykštėnai Subdialect]. – *Lituanistica* 57(1), 305–311.
- Mikulėnienė Danguolė 1996: Dėl linksniuojamųjų žodžių kirčiavimo variantų pietinėse aukštaičių tarmėse [On the Stress Variations of Inflected Words in the Southern Aukštaičiai Dialects]. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 36, 148–155.
- Mikulėnienė Danguolė, Morkūnas Kazys 1997: *Dieveniškų šnektos tekstai* [Texts of the Dieveniškės Dialect], Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Ragaišienė Vilija 2010: *Linksniuojamųjų žodžių kirčiavimo variantai pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių tarmėse*: daktaro disertacija [Accentuation Variants of Inflected Words in the Southern Aukštaičiai and Eastern Aukštaičiai Vilnius Dialects: Doctoral Dissertation], Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Ragaišienė Vilija 2015: Aukštaičių kirčiavimo ypatybės Antano Baranausko tekstuose [Features of Aukštaičiai Accent in the Texts of Antanas Baranauskas]. – *Kalbos istorijos ir dialektologijos problemos* 4, sud. V. Ragaišienė, V. Meiliūnaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 166–210.
- Ragaišienė Vilija 2016: Akcentuacijos sistema ir jos pokyčiai [The Accentuation System and its Changes]. – *Lietuvių tarmių kaita XXI a. pradžioje: Lenkijos lietuvių šnektos*, D. Mikulėnienė, A. Leskauskaitė, V. Ragaišienė, N. Birgelienė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 120–204.
- Ragaišienė Vilija 2018: Rytų aukštaičių kupiškėnų akcentuacijos sistemos kaita XIX a. 7–9 deš. – XX a. 6–7 deš. [Changes in the Accentuation System of the Eastern Aukštaičiai Kupiškėnai from the 7th–9th Decades of the 19th Century to the 6th–7th Decades of the 19th Century]. – *Rytų aukštaičių patarmė: kaita ir pokyčiai*, sud. J. Urbanavičienė, R. Petrokienė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 176–203.
- Ragaišienė Vilija 2020a: New Systematic Approach to Stress Retraction in the East-Eastern Aukštaitian Subdialects. – *Lithuanian Dialectology Profiles: Problems and Findings*, Editorial Board: D. Mikulėnienė (Editor-in-Chief), A. Stafecka, M. Jankowiak, E. Trumpa, I. Lemeškin, Special issue editor V. Meiliūnaitė, 85–94. DOI: <https://doi.org/10.35321/e-pub.8.problems-and-findings>.

- Ragaišienė Vilija 2020b: Kirčio atitraukimas rytų aukštaičių anykštėnų patarmės tekstuose [Accent Withdrawal in the Anykštėnai Dialect Texts of the Eastern Aukštaičiai]. – *Acta Linguistica Lithuanica* 83, 211–226. DOI: <https://doi.org/10.35321/all83-10>.
- Ragaišienė Vilija 2024: Linksniojamųjų žodžių kirčiavimo polinkiai XX a. 6–7 dešimtmečių rytų aukštaičių uteniškių šnektų rankraštiniuose šaltiniuose [Accentuation Tendencies of Declinable Words in the Manuscript Sources of the Eastern Aukštaičiai Subdialects of Utena from the 1950s–1960s]. – *Bendrinė kalba* 97, 179–205. DOI: <https://doi.org/10.35321/bkalba.2024.97.09>.
- RAU 2010: *Rytų aukštaičiai uteniškiai* [Eastern Aukštaičiai from Utena], sud. R. Rinkauskienė, R. Bacevičiūtė, V. Salienė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Specht Franz 1920: *Litauische Mundarten gesammelt von A. Baranowski 1: Texte* [Lithuanian Dialects Collected by A. Baranowski 1: Texts], Leipzig: Verlag von K. F. Koehler.
- Stundžia Bonifacas 1989: Antanas Baranauskas akcentologas [Accentologist Antanas Baranauskas]. – *Baltistica* 3(2) priedas, 434–442. DOI: <http://dx.doi.org/10.15388/baltistica.0.3.2.870>.
- Stundžia Bonifacas 1995: Dėl kirčio atitraukimo lietuvių kalbos rytų aukštaičių šnektose [On the Question of the Retraction of Stress in East Aukštaitian subdialects of Lithuanian]. – *Res Balticae*, 67–72.
- Šukys Jonas 1958: *Labanoro tarmės aprašas*: rankraštinis šaltinis [Description of the Labanoras Dialect: Manuscript Source], Vilnius: Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyvas.
- Urbanavičienė Jolita 2006: Rytų aukštaičių vilniškių pakraštinių šnektų kirčiavimo ypatumai [Accentuation Peculiarities of Peripheral Subdialects of East Highlanders of the Vilnius Dialect]. – *Baltistica* 41(2), 219–231. DOI: <http://dx.doi.org/10.15388/baltistica.41.2.974>.
- Urbanavičiūtė Žaneta 1966: *Spitrėnų šnektos aprašas*: rankraštinis šaltinis [Description of the Spitrėnai Dialect: a Manuscript Source], Vilnius: Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyvas.
- Urbanavičiūtė–Markevičienė Žaneta, Grinaveckis Vladas 1992: *Lietuvių tarmės: fonetika, morfologija* [Lithuanian Dialects: Phonetics, Morphology] 2, Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas.
- Zinkevičius Zigmas 1966: *Lietuvių kalbos dialektologija* [Dialectology of the Lithuanian Language], Vilnius: Mintis.
- Zinkevičius Zigmas 1994: *Lietuvių kalbos dialektologija* [Dialectology of the Lithuanian Language], Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Zinkevičius Zigmas 2006: *Lietuvių tarmių kilmė* [The Origin of Lithuanian Dialects], Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Rytų aukštaičių uteniškių gyvenamųjų vietovių (*Lietuvių kalbos atlaso* punktų) sutrumpinimai

Alk (180) – Aleksandravėlė, Rokiškio r.
Arn (526) – Arniónys, Molėtų r.
Bč (121) – Bučiūnai, Rokiškio r.
Bjt (479) – Bijūtiškis, Molėtų r.
Brč (245) – Berčiūnai, Anykščių r.
Čkn (306) – Čekónys, Molėtų r.
Drš (172) – Dašišiskiai, Kupiškio r.
Gdr (504) – Giedraičiai, Molėtų r.
Grs (412) – Girsteitiškis, Molėtų r.
Gtč (114) – Gataučiai, Biržų r.
Int (480) – Įnturkė, Molėtų r.
Jnš (506) – Jōniškis, Molėtų r.
Kkt (380) – Kūktiškės, Utenos r.
Krn (179) – Kriaunos, Rokiškio r.
Lb (414) – Labanóras, Švenčionių r.
Lln (344) – Leliūnai, Utenos r.
Mdk (481) – Medeikiai, Molėtų r.
Ob (148) – Obėliai, Rokiškio r.
Pnm (177) – Panemunėlis, Rokiškio r.
Rg (178) – Ragėliai, Rokiškio r.
Rk (147) – Rokiškis
Sgn (379) – Sugiñčiai, Molėtų r.
Skd (378) – Skudūtiškis, Molėtų r.
Spt (309) – Spitrėnai, Utenos r.
Svb (150) – Svōbiškis, Rokiškio r.
Šd (478) – Šiaudžiaĩ, Molėtų r.
Užb (87) – Užūbaliai, Rokiškio r.
Vb (142) – Vabalniñkas, Biržų r.
Vdn (450) – Vidēniškiai, Molėtų r.

Stress Retraction in the Manuscript Sources of the Eastern Aukštaitian Subdialect of Utena from the 1950s and 1960s

SUMMARY

The article examines manuscript sources of the Eastern Aukštaitian subdialect of Utena from the 1950s and 1960s, stored in the Dialect Archive of the Centre of Geolinguistics at the Institute of the Lithuanian Language, with a focus on accentuation. This topic has so far

received little attention from linguists. The article aims to identify the stress retraction phenomena that were in effect in the Eastern Aukštaitian subdialect of Utena in the mid-20th century and to reveal their areal distribution within the subdialect area.

The research material provides new data on the development and nature of stress retraction in the Eastern Aukštaitian subdialect of Utena. The study shows that stress retraction, as a rule, began to form relatively late in the subdialect and functioned rather unevenly. By the mid-20th century, the phenomenon had already become established in the northernmost and northwestern corner of the area. Meanwhile, it was still in the process of formation in the northern area (around Panemunėlis, Aleksandravėlė, Kriaunos, and Suviekas) and along the western periphery bordering the Anykščiai and Širvintos subdialects, and remained rare in the eastern and southeastern parts.

The analysis supports the current theory of the origins of Lithuanian dialects and reinforces the findings from studies of Antanas Baranauskas' texts from the second half of the 19th century covering the Eastern Aukštaitian subdialects of Kupiškis and Anykščiai and the descriptions of dialectal features of local dialects from the 1950s and 1960s, indicating that stress retraction spread from the north towards the south. Likely, the innovative wave of stress retraction, which moved from the northern part of the Kupiškis and Anykščiai subdialects towards the eastern edge in the second half of the 19th century, may have reached the western part of the Utena subdialect only by the mid-20th century.

The northern area and the western periphery, which were previously assigned to the area of the weak conditional stress retraction by the compilers of the *Atlas of the Lithuanian Language*, seem to have only experienced a more intensive form of conditional stress retraction in the 1950s and 1960s. The manuscript sources do not indicate a uniform area where the weak conditional stress retraction would have been in effect. The manifestations of this rule are likely to be associated with cases that involve the morphonological levelling of the accentual paradigm. In the descriptions of local dialects where stress retraction occurs irregularly, more than half of the instances of stress on the stem occur in the instrumental singular and accusative plural forms of the words from the second accentual paradigm (whose penultimate syllable contains a long vowel or the diphthongs *ie* or *uo*).

The insights presented in the article regarding the functioning (and existence) of the weak conditional stress retraction rule in the Utena subdialect are supported by the data from the local dialects of this subdialect, collected from the second half of the 20th century to the early 21st century, which do not exhibit stress retraction.